

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.22>

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ АДАПТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ДО ЗМІН КЛІМАТУ

Гафурова О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0002-1986-826X
e-mail: gafurova.olena@gmail.com*

Шовкун В.В.,

*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. акад. В.З Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0009-0009-8417-9557
e-mail: valera_s7@ukr.net*

Гафурова О.В., Шовкун В.В. Розвиток законодавства у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до змін клімату.

Стаття присвячена дослідженню законодавства у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до зміни клімату. Зазначається, що здійснення такого виду діяльності не тільки пов'язане із забрудненням довкілля, а й безпосередньо залежить від сприятливих кліматичних умов.

Констатується, що норми, якими регулюються відносини у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до зміни клімату в Україні, містяться в розрізних нормативно-правових актах, переважно стратегічного або концептуального характеру. Подекуди їх положення носять неузгоджений та суперечливий характер. До цього часу залишається відсутнім механізм реалізації заходів, встановлених в цих документах. Відтак, їх виконання стає необов'язковим. Зокрема, залишаються не прийнятими Рекомендації з адаптації сільського господарства до зміни клімату на період до 2030 року, що передбачено Планом заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року, затвердженим розпорядженням КМУ від 6 грудня 2017 р. № 878-р.

Стверджується, що для вирішення проблеми адаптації сільського господарства до зміни клімату, особливо важливою залишається необхідність підвищення ролі органічного виробництва як діяльності, що сприяє забезпеченню сталого розвитку сільських територій і вирішенню ряду соціальних проблем. Оскільки органічне виробництво є одним із найбільш поширених напрямів кліматично раціонального сільського господарства, пропонується в основу законодавства про адаптацію сільського господарства України до змін клімату, покласти концепцію останнього.

Враховуючи значний негативний вплив сільськогосподарського виробництва на навколишнє природне середовище, вважаємо за необхідне передбачити у Законі України від 28 лютого 2019 р. «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», серед основних джерел викидів парникових газів (промисловість, енергетика і транспорт (р. I), сільське господарство.

Ключові слова: зміни клімату; сільськогосподарське виробництво; парникові гази; органічне виробництво; екологічна безпека; екологізація сільськогосподарського виробництва; кліматично раціональне сільське господарство; продовольча безпека; сталий розвиток сільських територій.

Hafurova O., Shovkun V. Development of legislation in the sphere of adaptation of agricultural production to climate change.

The article is devoted to the study of legislation in the sphere of adaptation of agricultural production to climate change. It is noted that the implementation of this type of activity is not only related to environmental pollution, but also directly depends on favorable climatic conditions.

It is stated that the norms that regulate relations in the sphere of adaptation of agricultural production to climate change in Ukraine are contained in various legal acts, mostly of a strategic or conceptual in nature. Sometimes their norms are inconsistent and contradictory. There is no mechanism for the implementation of the measures established in these documents. So, their implementation becomes optional. In particular, the Recommendations on the adaptation of agriculture to climate change for the period up to 2030, which are provided by the Action Plan for the Implementation of the Realization Concept of State Policy in the Sphere of Climate Change for the Period up to 2030, approved by the Decree of the CMU of December 6, 2017 № 878-p, are unadopted.

It is claimed that for solving the problem of adaptation of agriculture to climate change, it is especially important to increase the role of organic production as an activity that contributes to sustainable development of rural areas and solving a number of social problems. Because organic production is one of the most common direction of climate smart agriculture, it is proposed to put Concept of this one on basis of the legislation about adaptation of Ukrainian agriculture to climate change.

Taking into account the significant negative impact of agricultural production to the environment, we propose to provide agriculture among the main sources of greenhouse gas emissions (industry, energy and transport) into the Ukrainian Law of February 28, 2019 «About the Basic Principles (Strategy) of the Ukrainian State Environmental Policy for the Period up to 2030» (part I)

Key words: climate change; agricultural production; greenhouse gases; organic production; ecological safety; environmentalization of agricultural production; climate smart agriculture; food safety; sustainable development of rural areas.

Постановка проблеми. Законом України від 28 лютого 2019 р. «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (далі – *Стратегія*) визначено існуючі проблеми та сучасний стан довкілля в Україні, серед яких окреме місце займають питання зміни клімату. Як слушно зазначає В. Л. Бредіхіна, її прояви мають негативні наслідки, які не можуть ігноруватися в процесі стратегічного планування та реалізації державної екологічної та аграрної політики, розвитку регіонів та територіальних громад [1, с. 92]. Крім того, величезний вплив на довкілля справляє війна. Наприклад, викиди парникових газів, пов'язані із воєнними діями, тільки за перші дванадцять місяців війни, склали 120 млн тонн CO₂ екв [2]. Особливо актуальним є це питання для галузі сільськогосподарського виробництва, яка не тільки виступає одним із джерел забруднення довкілля і безпосередньо впливає на процес зміни клімату, а й сама потерпає від останнього. Так, у Національній економічній стратегії на період до 2030 року, затвердженій постановою КМУ від 3 березня 2021 р. № 179 (далі – *Економічна Стратегія*), вказується, що Україна увійшла в період температурних аномалій – земля стає більш висушеною, а врожай гине. Розв'язанням цієї проблеми визначено розвиток системи зрошення та комплексний підхід до скорочення викидів парникових газів та адаптації до зміни клімату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові проблеми, пов'язані із впливом сільськогосподарської діяльності на процеси зміни клімату, піднімали у своїх працях такі представники науки аграрного, земельного та екологічного права, як: Х.А. Григор'єва, К.А. Кондратьєва, Н.В. Кравець, Т.В. Курман, В.О. Мельник, Б.Д. Псутурі, К.Б. Сакаджи, Р.А. Цилюрик та ін. Так, Х.А. Григор'єва акцентує увагу на питаннях реалізації концепції Green Deal у сільськогосподар-

ському виробництві на прикладі стратегії From Farm to Fork [3, с. 85–88]. Дисертаційне дослідження К.А. Кондратьєвої присвячено правовому регулюванню екологічної безпеки у сфері сільськогосподарського виробництва в Україні. Авторкою запропоновано визначення правової категорії «екологічна безпека в сфері сільськогосподарського виробництва», проведено класифікацію екологічних ризиків у вказаній сфері; систематизовано документи дозвільного характеру, отримання яких є необхідним з метою забезпечення екологічної безпеки у сільськогосподарському виробництві [4]. Заслуговує на увагу монографічне дослідження Т.В. Курман, у якому піднімаються питання теоретико-правового забезпечення сталого розвитку традиційного та альтернативних форм сільськогосподарського виробництва [5, с. 212–310]. Дослідження правових засад органічного сільськогосподарського виробництва здійснили В.О. Мельник [6], Б.Д. Псутурі [7], Р.А. Цилюрик [8]. Питання правового регулювання хімізації сільськогосподарського виробництва були предметом наукового пошуку К.Б. Сакаджи [9]. Важливим для розкриття вказаної проблематики є науковий доробок Н.В. Кравець, яка розглянула екологізацію сільськогосподарського виробництва як принцип аграрного права і зазначила, що одним із основних напрямів його реалізації є екологізбалансоване використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у процесі здійснення вказаного виду діяльності [10, с. 14]. Таким чином, у науковій літературі не проводилося комплексного дослідження проблематики, пов'язаної із адаптацією сільськогосподарського виробництва до зміни клімату, що підкреслює актуальність цієї статті.

Метою статті є аналіз чинного законодавства та юридичної літератури у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до зміни клімату, визначення проблем у правовому регулюванні вказаних відносин та пошук шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу З метою врегулювання на належному рівні питання адаптації сільського господарства до змін клімату, Планом заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року, затвердженим розпорядженням КМУ від 6 грудня 2017 р. № 878-р., передбачається розроблення рекомендацій з адаптації сільського господарства до зміни клімату на період до 2030 року (п. 12). Доречі у 2019 році було підготовлено проект Стратегії адаптації до зміни клімату сільського, лісового та рибного господарств України до 2030 року, схваленої розпорядженням КМУ [11]. Її мета полягала у створенні умов для підвищення продуктивності сільського, лісового та рибного господарств одночасно зі скороченням викидів парникових газів і адаптації до зміни клімату в контексті забезпечення їх сталого розвитку, а також використання природних ресурсів з дотриманням вимог міжнародних договорів у сфері зміни клімату. Прийняття вказаних документів, на думку Т. О. Коваленко, мало б створити умови для обрання на їх основі місцевими та регіональними органами влади найбільш ефективних та дієвих заходів, які повинні бути економічно оптимізовані з урахуванням потреб певної місцевості [12, с. 37].

Необхідно також, більш детально зупинитися на питаннях, пов'язаних із реалізацією заходів, що стосуються скорочення викидів парникових газів у сільському господарстві. В рамках вирішення вищезазначеної проблеми, Стратегія вказує на необхідність виконання положень Паризької угоди до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, ратифікованої Законом України від 14 липня 2016 р. Україна, як сторона цієї угоди повинна готувати, повідомляти та підтримувати послідовні національно визначені внески (далі – *НВВ*), що вона має намір досягти (п. 2 ст. 4). Такі документи країни-учасниці подають кожні п'ять років і в них визначаються заходи (у т. ч., правові) щодо зменшення викидів парникових газів та пом'якшення наслідків зміни клімату. Як зазначає О.В. Сушик, вказані заходи відображаються в національних політиках щодо протидії змінам клімату (кліматичних політиках), що у свою чергу буде показувати основний напрям (вектор) розвитку національного законодавства щодо протидії змінам клімату [13, с. 127]. Так, на офіційному сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – *Міндовкілля*) було розміщено проект розпорядження КМУ «Про схвалення Другого національно визначеного внеску України до Паризької угоди» (далі – *Другий НВВ*) [14]. Ним передбачалося скорочення викидів парникових газів на 65% у 2030 році від рівня 1990 року (з урахуванням усіх секторів економіки). Сфера дії цього документу розповсюджувалася на: енергетику; промислові процеси та використання продукції; сільське господарство, землекористування, зміни в землекористуванні та лісове господарство; поводження з відходами. Тобто, в ньому були визначені напрями виробничо-господарської діяльності, які найбільше впливають на процеси зміни клімату і є основними джерелами викидів парникових газів в Україні [15, с. 38]. Оновлений національно визначений

внесок України до Паризької угоди було схвалено розпорядженням КМУ від 30 липня 2021 р. № 868-р. На жаль, на сьогоднішній день його текст відсутній на офіційних сайтах Верховної Ради України та Міндовкілля. За інформацією Кабінету Міністрів України, у документі закладена ціль – до 2030 року скоротити викиди парникових газів до рівня 35% порівняно з 1990 роком (що у 2 рази менше передбачених проектом). Також, з метою досягнення вказаного, йдеться про необхідність збільшення частки органічного сільського господарства та ресурсозберігаючих практик сільського господарства [16].

Слід також звернути увагу, що у Стратегії йдеться лише про такі галузі економіки, як промисловість, енергетика і транспорт (р. I). При цьому, сільське господарство вважається одним із найбільших джерел викидів СН₄ (метану) – 21% та закису азоту – понад 85% викидів [17, с. 59], що складає 14% від загальнонаціональних викидів [11]. Вказане свідчить про значний негативний вплив цієї галузі економіки на процеси зміни клімату. Крім того, згідно з Кіотським протоколом до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, ратифікованим Законом України від 4 лютого 2004 р., серед видів діяльності, які негативно впливають на клімат, згадується, зокрема, сільське господарство (інтестинальна ферментація; видалення, зберігання та використання гною; вирощування рису; сільськогосподарські землі; спалювання сільськогосподарських відходів на полях інше) (Додаток А). Тому, на наш погляд, у Стратегії, серед основних джерел викидів парникових газів, має бути вказане і сільське господарство.

Враховуючи неможливість оцінки оновленого НВВ, маємо зазначити, що з метою скорочення викидів парникових газів у сільському господарстві, проектом Другого НВВ було передбачено впровадження технологій для забезпечення мінімального або нульового обробітку ґрунту, перехід на якісніші добрива, збільшення частки земель органічного виробництва до 3%, використання біогазу. Вбачається, що для вирішення вказаної проблеми, цих заходів недостатньо. Адже, виділення метану і оксиду азоту, відбувається не тільки внаслідок внесення азотовмісних добрив у землі сільськогосподарського призначення, а й у процесі життєдіяльності сільськогосподарських тварин. Так, їх джерелами є: кишкова ферментація у жуйних тварин (СН₄), прибирання, зберігання і використання гною (СН₄ і N₂O) [17, с. 61]. Відповідно, вищезазначений перелік мав би бути доповнений заходами, пов'язаними із поводженням з побічними продуктами тваринного походження [15, с. 39].

Для вирішення проблеми адаптації сільського господарства до зміни клімату, особливо важливою залишається необхідність підвищення ролі органічного виробництва. Взагалі ж цей вид діяльності сприяє забезпеченню сталого розвитку сільських територій, адже, виробництво органічної продукції рослинного походження є адаптованою до навколишнього природного середовища системою господарювання. Так, у Протоколі про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, до якого наша країна приєдналася згідно з Законом України від 2 грудня 2020 р. (далі - *Протокол про сталий розвиток сільського господарства*), органічне виробництво є загальною системою управління сільськогосподарським виробництвом і виробництвом харчових продуктів, яка поєднує в собі кращі екологічні практики, високий рівень біорізноманіття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів утримання тварин і спосіб виробництва відповідно до уподобань деяких споживачів до продуктів, отриманих з використанням природних речовин і процесів (п. 16 ст. 3). Крім того, органічне сільське господарство поряд із безперечними вигодами для довкілля сприяє також розвитку соціальної сфери села, оскільки, за даними ООН, у такому виробництві використовується в середньому на 30% більше робочої сили, ніж у традиційному землеробстві [18, с. 70]. Слід звернути увагу, що Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року», затвердженими Законом України від 21 грудня 2010 р., передбачалося збільшення до 2020 року частки земель, що використовуються в органічному сільському господарстві до 7% (р. III). Але, вже Економічною Стратегією, передбачено поступове узгодження державної аграрної політики нашої країни із Зеленим курсом ЄС (EU Green Deal) у сільському господарстві, збільшення площі земель з органічним статусом до не менш як 3% загальної площі сільськогосподарських угідь. Як слушно зазначається у науковій літературі, в умовах війни, виробництво органічної продукції рослинництва є значно ускладненим, що зумовлене рядом причин. Серед них: забруднення, засмічення, знищення земель сільськогосподарського призначення, які раніше були придатні для органічного землеробства; недостатність фінансових ресурсів як у виробників так і споживачів

даної продукції; обмеження експортної діяльності та ін. [7, с. 59-60]. Тобто, постає питання про реалістичність запланованих заходів і обов'язковість їх виконання.

Органічне виробництво є одним із найбільш поширених напрямів кліматично раціонального сільського господарства, ведення якого передбачає використання спеціальних прийомів механічного оброблення ґрунту, управління відходами, відновлення рослинного покриву й рекультивацію ґрунту на пасовищах, поліпшення управління прибиранням, зберіганням і використанням гною, енергозбереження та зневуглицювання, вирощування стійких до посух і хвороб високоврожайних сортів сільгоспкультур, агролісомеліорацію тощо [18, с. 69]. Це комплексний підхід до вирішення взаємопов'язаних проблем продовольчої безпеки і зміни клімату, який спрямований на: (1) стале підвищення продуктивності праці на (2) стійких системах сільського господарства та з метою продовольчої безпеки шляхом вжиття заходів з адаптації до змін клімату, а також на (3) видалення парникових газів (пом'якшення наслідків змін клімату) (п. 3 ст. 3 Протоколу про сталий розвиток сільського господарства). Тобто, його мета полягає у: постійній оцінці та моніторингу впливу змін клімату на сільське господарство, забезпечення стійкого і кліматично розумного управління земельними, водними ресурсами і біорізноманіттям; впровадження технологій, практик і процесів для адаптації до змін клімату [19, с. 119]. Враховуючи вказане, доходимо висновку, що в основу законодавства про адаптацію сільського господарства України до змін клімату має бути покладено саме концепцію кліматично раціонального сільського господарства.

В контексті вказаної проблематики необхідно згадати ще один нормативно-правовий акт, що носить стратегічний характер і передбачає заходи, спрямовані на запобігання змінам клімату у сільському господарстві – Економічну Стратегію. Нею визначено, у т.ч., стратегічний курс політики держави у сфері розвитку агропромислового сектору, який передбачає, зокрема: поступове узгодження державної аграрної політики із Зеленим курсом ЄС (EU Green Deal) у сільському господарстві; запровадження національного звіту про рівень викидів парникових газів під час виробництва та обігу сільськогосподарських культур (за стратегічною ціллю 1 «Забезпечення стимулюючої та дорадчої аграрної політики»); поширення застосування методів органічного виробництва і використання біотехнологій, «кліматично розумного» сільського та лісового господарства із скороченням викидів парникових газів та адаптацією до зміни клімату (за стратегічною ціллю 4 «Збалансування виробництва високо- та низькомаржинальних продуктів для збільшення прибутковості сектору»). Слід звернути увагу, що Комюніке «Європейський зелений курс», ухвалене Європейською комісією 11 грудня 2019 р. [20], передбачає план переходу до кліматично нейтральної Європи до 2050 року, у т.ч. за рахунок подальшого розвитку органічного виробництва шляхом розширення його площ. Так, Планом дій для розвитку органічного виробництва ЄС, розробленим Європейською Комісією, встановлюється, що до 2030 року для ведення органічного землеробства має використовуватися 25% сільськогосподарських угідь [21]. При цьому, в агробізнесі кліматична нейтральність проявляється у двох найбільш важливих векторах: заміна технологій на безвуглецеві (передусім шляхом переходу до відновлювальних джерел енергії) та вирішення проблем виділення парникових газів у тваринництві (шляхом впровадження технологічних рішень та розвитку біоенергетики) [3, с. 86]. Вказане є недосяжною метою для України у найближчі десятиріччя. Враховуючі національні умови агробізнесу, Х.А. Григор'єва слушно зазначає, що для України та ЄС актуальними будуть різні правові шляхи екологізації сільського господарства [22, с. 27-28].

Висновки. Таким чином, необхідно констатувати, що норми, якими регулюються відносини у сфері адаптації сільськогосподарського виробництва до зміни клімату в Україні, містяться в різних нормативно-правових актах, переважно стратегічного або концептуального характеру. Подекуди їх положення носять неузгоджений та суперечливий характер. До цього часу залишається відсутнім механізм реалізації заходів, встановлених в цих документах. Відтак, їх виконання стає не обов'язковим. Зокрема, залишаються не прийнятими Рекомендації з адаптації сільського господарства до зміни клімату на період до 2030 року, що передбачено Планом заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року, затвердженим розпорядженням КМУ від 6 грудня 2017 р. № 878-р.

В основу законодавства про адаптацію сільського господарства України до зміни клімату має бути покладено концепцію кліматично раціонального сільського господарства, основою якої має стати органічне виробництво як вид діяльності, що сприяє забезпеченню сталого розвитку сільських територій і вирішенню ряду соціальних проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бредіхіна В.Л. Правові проблеми розвитку агросфери в умовах зміни клімату. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери*: Зб. матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20 листопада 2020 р.). за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги, Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2020. С. 92–98.
2. Шлапак М. Війна руйнує довкілля і шкодить клімату. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/7/700922/>.
3. Григор'єва Х.А. Нові форми аграрного протекціонізму в світі: правові уроки для України. Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку. монографія. За ред. А.П. Гетьмана, Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 78–100.
4. Кондратьєва К.А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 217 с.
5. Курман Т.В. Сталій розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
6. Мельник В.О. Правове регулювання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; НУБіП України. Київ, 2018. 222 с.
7. Псутурі Б.Д. Правове регулювання виробництва органічної продукції рослинництва: дис. ... д-ра. філософ.: НУБіП України, Київ, 2023. 233 с.
8. Циліорик Р.А. Правове регулювання використання земельних ділянок для органічного землеробства: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 202 с.
9. Сакаджи К.Б. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011, 202 с.
10. Кравець Н.В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; Харків, 2015. 19 с.
11. Стратегія адаптації до зміни клімату сільського, лісового та рибного господарств України до 2030 року, схвалена розпорядженням КМУ (Проект). URL: https://www.uahhg.org.ua/wp-content/uploads/2019/08_29.05.19.pdf.
12. Коваленко Т.О. Адаптація сільського господарства України до зміни клімату: правові питання. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20-22 вересня 2019 р.). Відп. ред. Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 35–37.
13. Сушик О.В. Правова характеристика Паризької угоди як основи формування національної політики протидії змінам клімату (кліматичної політики). *Нове українське право*, Вип. 4, 2021. С. 124–130.
14. Другий національно визначений внесок України до Паризької угоди, схвалений розпорядженням КМУ (Проект). URL: <https://mepr.gov.ua/files/images/2021.pdf>.
15. Гафурова О. Сільськогосподарське виробництво в умовах зміни клімату: правові аспекти. *Актуальні питання Стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 р.*: матеріали круглого столу (м. Харків, 21 травня 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 36-41.
16. Уряд схвалив цілі кліматичної політики України до 2030 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-cili-klimatichnoyi-politiki-ukrayini-do-2030-roku#:~:text=%D0%A3%D1%80%D1%8F%D0%B4%20%D1%>
17. Стратегія низьковуглецевого розвитку України до 2050 року. Київ, 2018. 79 с. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/Proekt/LEDS_ua_last.pdf.
18. Зміна клімату: наслідки та заходи адаптації: аналіт. Доповідь. за ред. С.П. Іванюти. Київ: НІСД, 2020. 110 с.
19. Удова Л.О., Прокопенко К.О., Дідковська Л.І. Вплив зміни клімату на розвиток аграрного виробництва. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 3. С. 107–120. URL: [file:///C:/Users/X552w/Downloads/econprog_2014_3_11%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/X552w/Downloads/econprog_2014_3_11%20(1).pdf).

20. Communication from the Commission to the European Parliament, The European Council, The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «The European Green Deal». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>.
21. Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on an Action Plan for the development of organic production URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/com2021_141-organic-action-plan_en.pdf.
22. Григор'єва Х.А. Вплив Європейського Green Deal на агробізнес в Україні: цунамі еколого-правових вимог чи еволюційний трамплін? *Аграрне, земельне, екологічне, трудове право та право соціального забезпечення: здобутки та перспективи розвитку в Україні: тези доповідей учасників Всеукраїнської дистанційної науково-практичної конференції до 10-річчя створення однойменних кафедр (Київ, 12 березня 2021 р.)*. за заг. ред. М.І. Іншина, В.В. Носіка, Т.Г. Ковальчук, М.Б. Мельник. Київ: Освіта України, 2021. С. 25–28.